

ANTITETICĂ ȘI DIALECTICĂ ÎN PERIOADA IDEALISMULUI GERMAN

ȘTEFAN-DOMINIC GEORGESCU

O anumită perioadă a istoriei filosofiei poate fi abordată din mai multe puncte de vedere. Însă, dacă se pornește de la unele probleme și idei fundamentale care au ordonat cugetarea filosofică în vremurile trecute și dacă nu se folosește o schemă prefabricată ce are nenumărate șanse de a se transforma în anacronism, mai precis dacă, hegelian vorbind, metoda aleasă este a obiectului, iar nu obiectul al metodei¹, atunci există perspective prevalente în abordarea tematicii unui anume curent de gândire sau perioade a istoriei filosofiei. Astfel este idealismul german, unde problemele *gândirii speculative* au avut o semnificație aparte care se mai resimte și acum la nivelul culturii occidentale.

Fixarea conceptului *gândirii speculative* pornește de la diferențierea acesteia de *gândirea clasic-tradițională, rațională*, tematizată și elaborată, la nivelul logicii, de Aristotel și urmașii acestuia, dar și de *gândirea intelectuală*², ai cărei exponenți sunt, prin excelență, empiriști englezi. Bineînțeles, nu se poate fixa un anume moment istoric în care omul a început să gândească rațional sau intelectual. Distincția, înainte de a fi cronologică, este logică, și pornește de diferențierea între anumite facultăți ale gândirii. În anumite perioade ale culturii occidentale a existat o preferință nemijlocită pentru unul sau altul dintre modurile de a gândi, fără ca acest fapt să contrazică teza potrivit căreia facultățile gândirii se nasc în același timp cu omul. De fapt, mai credibilă pare afirmația că omul a gândit întotdeauna cu toate cele trei facultăți ale gândirii, deși a preferat-o, în perioade diferite, pe una sau pe alta.

Gândirea intelectuală. Din punct de vedere logic, intelectul, ca și celelalte facultăți ale gândirii, are forme specifice pe care le folosește pentru a construi scheme conceptuale. Acestea sunt operațiile, funcțiile și relațiile³. Caracteristica fundamentală a acestui tip de gândire poate fi găsită prin investigarea principiilor care îl guvernează. În primul rând, este vorba despre principiul identității, dar înțeles altfel decât este el precizat în logica lui Aristotel. Entitățile logicii intelectului sunt abstracte, în sens hegelian,

¹ Anterioritatea metodei față de obiect duce la cele trei prejudecăți privind cunoașterea: separarea conținutului cunoașterii de forma ei, distincția obiect în sine – fenomen, separarea ontologiei de logică. Vezi G. W. F. Hegel, *Werke in zwanzig Bänden 5, Wissenschaft der Logik I, Erster Teil: Die objektive Logik*, Suhrkamp Verlag, Frankfurt am Main, 1969, p. 36-37.

² Pentru lămurirea diferențelor între cele trei tipuri de gândire vezi Alexandru Surdu, *Gândirea speculativă*, Editura Paideia, București, 2000.

³ O prezentare foarte clară a caracteristicilor gândirii intelective se găsește în Alexandru Surdu, *Cuvânt introductiv* la Ludwig Wittgenstein, *Tractatus logico-philosophicus*, Editura Humanitas, București, 1991.

adică nu-și modifică în nici un fel sensul pe parcursul unei demonstrații. În majoritatea sistemelor de logică simbolică – prin excelență logica intelectului – funcționează principiul substituției liniare, care se referă la faptul că anumită ocurență a unui anume simbol nu diferă în nici un fel de o altă ocurență a lui. Astfel, dacă este dată o succesiune de simboluri, de exemplu $(p \rightarrow q) \rightarrow (\sim p \vee q)$, simbolul „p” din prima paranteză desemnează aceeași entitate ca și simbolul „p” din a doua paranteză. Pe parcursul dezvoltării unei demonstrații logice simbolul folosit o dată nu se schimbă. De fapt, acest lucru decurge și din ideea că entitățile logicii formale sunt vide, sunt forme pure, care pot primi practic orice conținut furnizat din exterior. Formele de bază aici nu sunt noțiunea, judecata sau silogismul, din vreme ce simbolurile desemnează propoziții, ci relația și funcția. Fixarea înțelesului unui termen este dată de ansamblul relațiilor în care acesta poate intra cu alți termeni⁴. În același timp, în logica intelectului nu se vorbește despre subiect și predicat, ci despre propoziții și funcții propoziționale. Unitatea minimă de sens este propoziția, nu noțiunea. Funcțiile propoziționale au forma $F(x)$, unde F este funcția iar x un nedeterminat (o formă vidă) care poate primi orice valoare. Interesul nu cade pe esență, ci pe modul în care formele vide se relaționează. Prin urmare, identitatea abstractă ca principiu se referă aici la faptul că, de exemplu, pe parcursul unei demonstrații logice, entitățile angajate sunt fixate de la bun început, ele nu se modifică în nici un fel și, în plus, între ansamblul premiselor și concluzie există o identitate nemijlocită. Se poate, prin urmare, afirma că gândirea intelectuală este o gândire în care nu intervine în nici un fel mijlocirea, cum se va vedea că este cazul în cadrul gândirii raționale. Oricum, în discuție aici se află nu intelectul în genere, ci *logica intelectului*, elaborată mult după perioada idealismului german, deși fundamentele acesteia sunt puse deja în filosofia lui Leibniz și Kant. Această logică a intelectului îmbracă forma ei definitivă o dată cu logica matematică.

La fel stau lucrurile și în ce privește principiul noncontradicției. Fiind dată propoziție p (nedeterminată), într-un sistem anume nu se poate aserta în același timp și sub același raport că p și $\sim p$. De asemenea, din principiul noncontradicției, date fiind și anumite reguli de calcul propozițional, se poate deduce și forma simbolică a principiiului terțului exclus: $(p \vee \sim p)$. Acesta decurge direct din principiul noncontradicției, adică din $\sim(p \& \sim p)$.

Pe lângă aceste principii există și exigențe de natură metalogică, și anume coerența, consistența, completitudinea și decidabilitatea unui sistem logic (axiomatic).

Gândirea rațională. Elaborată sistematic de Aristotel, în *Organon*, logica rațiunii are ca forme fundamentale noțiunea, judecata și raționamentul (silogismul). Dacă formele intelectului sunt forme de modelare care au ca rol surprinderea, la nivelul gândirii, a funcționării realului pe care îl reprezintă printr-o „imagine” mentală, formele rațiunii sunt de reflectare⁵. Prin reflecție se urmărește găsirea esenței, a ideii care ordonează diversul experienței, funcționarea căzând în plan secund. Formele intelectului sunt vide și se relaționează nu în virtutea esențelor pe care le evidențiază. Din acest motiv relațiile, la nivelul intelectului, sunt exterioare, între entități care nu au o anumită

⁴ Ludwig Wittgenstein, *op. cit.*, p. 38, Prop. 2.0123. Cunoașterea obiectului logic presupune cunoașterea stărilor de fapt în care el se poate găsi.

⁵ Alexandru Surdu, *op. cit.*, p. 26.

esență, ci a căror rațiune de a fi este posibilitatea funcționării și relaționării cu alte forme. Formele rațiunii se referă la esențe. Noțiunea are rolul de a surprinde unitatea esențială a diversului experienței, prin ea căutându-se ceea ce diferite entități au în comun. Entitățile logice folosite de logica intelectului nu dispun de o esență proprie, conținutul lor putând fi luat de oriunde. Noțiunea, însă, este caracterizată de sferă și conținut și se referă la ce este un anumit obiect, iar nu la modul în care acesta funcționează (adică nu la cum este sau cum se relaționează un obiect cu celelalte). Judecata are în vedere unirea prin intermediul copulei a două noțiuni. Judicative sunt numai afirmațiile în care subiectul și predicatul nu sunt gândite prin identitate, cu alte cuvinte copula poate avea cel puțin două roluri: ea poate arăta fie identitatea, fie atribuirea. O afirmație de felul „Platon este Aristocles” nu este judecată, ci ea are numai rolul de a arăta ca aceeași persoană poartă două nume diferite. Dimpotrivă, o afirmație de felul „Toți atenienii sunt liberi” este judecată, deoarece prin intermediul ei predicatul „libertate” este spus despre „atenieni”. Predicatul unei judecăți se poate spune esențial sau accidental despre subiect. De exemplu, dată fiind o concepție filosofică despre esența omului, predicatul „rațional” se spune în mde esențial despre subiectul „om”, în timp ce predicatul „fumător” se spune doar accidental. Silogismul este unirea prin intermediul unui termen mediu a două judecăți. Întemeierea unei judecăți se poate face numai la nivelul silogismului, prin căutarea termenului mediu care face mijlocirea între subiect și predicat. Din acest motiv gândirea rațională, spre deosebire de gândirea intelectuală, face apel la mediere, iar între premisele și concluzia unui silogism există nu o identitate nemijlocită cum era în cazul unei deducții la nivelul calculului propozițional, ci o legătură mediată.

Gândirea speculativă. utilizată de toți gânditorii reprezentativi ai perioadei idealismului german și teoretizată, la nivel logic, de Hegel, gândirea speculativă are în vedere procesualitatea infinite cu început și sfârșit transcendent. În concept preliminar, se poate afirma că forma fundamentală a logicii speculative este Ideea⁶, care ar avea un rol analog cu cel al noțiunii din cadrul logicii raționale. Spre deosebire de noțiune, care reprezenta esența obiectivă a lucrurilor reflectată în gândire (gândirea rațională este contemplativă, intervenția subiectului cunoscător este nesemnificativă, ea se reduce la simpla receptivitate), Ideea este sinteză a subiectivului și obiectivului⁷. Modul în care acest tip de gândire se dezvoltă în perioada idealismului german se poate observa și analizând problemele specifice și disciplinele în soluționarea sau tematizarea cărora gândirea speculativă a fost folosită.

ANTITETICĂ ȘI DIALECTICĂ LA KANT

Problemele gândirii speculative apar la Kant în ambele perioade ale creației sale filosofice: precriticistă și criticistă. Una dintre problemele care țin de concepția sa antitetico-speculativă este cea privitoare la tipurile de forțe⁸. Astfel, Kant vorbește despre

⁶ Alexandru Surdu, *G. W. F. Hegel. Ideea de sistem și logica speculativă*, în *Filosofia modernă*, Editura Paideia, București, 2002, p. 165.

⁷ Idem, *Noțiunea clasică și conceptul hegelian*, în *Probleme de logică*, vol. VII, Editura Academiei, București, 1977.

⁸ Idem, *Probleme antitetico-speculative la Kant*, în *Studii de istorie a filosofiei universale*, Editura Academiei, București, 2003, p. 38 și urm.

forțe vii și forțe moarte, care se opun unele altora. Problema antiteticii pare a se fixa, prin urmare, la nivelul categoriilor de acțiune și pasiune (așa cum le concepute Aristotel). Din punctul de vedere al formalismului matematic, discuția se poartă în legătură cu semnul sau vectorul forțelor (principiul acțiunii și reacțiunii din fizica lui Newton stipulase ca dacă un corp acționează cu o anumită forță asupra altuia, acesta reacționează asupra primului cu forță egală în modul și de semn contrar). Forțele vii sunt esențiale și eficiente, forțele moarte acționează din afară. În perspectiva intelectului, ambele forțe sunt moarte. Aceasta deoarece, așa cum le concepute Newton, forțele sunt expresia acțiunii exterioare reciproce a celor două corpuri unul asupra celuilalt. Pentru Kant perspectiva este una speculativă pentru că acțiunea nu este mereu exterioară. O forță cu care un obiect acționează este esențială (adică, prin excelență interioară) dacă acel obiect acționează din sine cu acea forță, mai precis dacă forța vine din el însuși și se manifestă în afară, prin acțiune. Pentru un alt obiect, această forță este moartă. De fapt, este o forță care „omooară”, din vreme ce în orice obiect poate exista o forță esențială, dar care este „anulată” prin aceea că se acționează asupra lui din afară, deci impulsurile sale vii sunt anihilate.

Legătura care se stabilește între două corpuri nu este pur formală, exterioară, așa cum este redată în modelele matematice unde toate forțele sunt exterioare (perspectivă intelectuală). Legătura este una esențială, de conținut.

Acțiunea și reacțiunea se referă efectiv la punctul ales pentru fixarea sistemului de referință. Acțiunea și pasiunea, din perspectivă filosofică, însă, sunt categorii și au de-a face cu conținutul conceptului de obiect, cu esența sa. Problema este mutată în mod justificat de Kant de la nivelul intelectual al fizicii ca știință pozitivă (deși termenul „știință pozitivă” apare mai târziu) la nivelul filosofic al antiteticii și categoriilor, dându-i o nuanță aristotelică.

Potrivit lui Kant, această plasare a problemei la nivel antitetico-speculativ provine din inexistența faptică a unei mișcări infinite⁹. Filosoful german se referă la echilibrul între mișcările corpurilor și consideră că acesta este un rezultat al compunerii forțelor vii cu cele moarte. Dacă problema ar fi fost lăsată la nivelul unei abordări intelective (fizica) efectul ar fi putut să fie următorul: dată fiind compunerea forțelor într-un sistem independent (închis), există posibilitatea ca suma vectorială a acestora să fie diferită de zero. Atunci sistemul ar fi fost în dezechilibru, ar fi executat o mișcare infinită imposibil de oprit altfel decât printr-o intervenție exterioară. Pusă la nivel filosofic, al antiteticii speculative, problema capătă alte nuanțe: forțele vii (infinite) sunt echilibrate de forțele moarte, care li se opun în mod esențial. Mișcarea infinită este limitată de forțele finite, iar sistemul este în echilibru, fiind posibilă numai mișcarea relativă, iar nu mișcarea absolută sau repaosul absolut. La nivel categorial, nu se poate vorbi despre acțiune sau pasiune pure, pentru că altminteri universul s-ar prăbuși în haos (dezechilibru absolut). Fie s-ar opri (pasiune pură), fie totul s-ar mișca cu o viteză infinită (acțiune pură). Este semnificativ faptul ca situațiile coincid (mișcarea pură cu repaosul pur), nemaexistând diferențe nici între fenomene, nici între categorii. Aici se vedește aspectul dialectic al problemei, pentru că luarea în considerare a lumii numai sub aspectul unei categorii și ignorarea faptului că la nivel real există o unitate categorială a gândirii

⁹ *Ibidem*, p. 38.

care oglindește unitatea opușilor la nivel antitetic (realul este, prin urmare, antitetic), în esența fenomenului, adică la nivelul gândirii putându-se vorbi de o prezență a ambelor categorii care reflectă existența la nivel antitetic a ambelor tipuri de forțe, deci dacă toate acestea sunt ignorate atunci orice teorie ar trebui să conducă la teza că universul face fie explozie, fie implozie. Ori, dat fiind faptul că explozia și implozia nu se petrec, pentru că ele în cazul unui dezechilibru ar trebui să fie instantanee, fapt ce este mai evident dacă este vorba despre explozie sau despre mișcarea obiectelor cu viteze infinite, dat fiind acest fapt se constată că teza potrivit căreia gândirea speculativă trebuie să oglindească fenomenele ce se petrec la nivel antitetic este sustenabilă. Un model teoretic ce nu ar fi ținut cont de antitetica realului și ar fi avut în vedere doar gândirea pură ar fi putut conduce la consecințe de acest fel privitoare la soarta universului. Dat fiind însă echilibrul despre care vorbește Kant, gândirea speculativă trebuie să țină seama de limitele impuse la nivelul fenomenelor. În istoria filosofiei lumea a fost gândită numai sub o anumită determinație (de exemplu, de empiriștii englezi, sub determinația existenței, a manifestării la nivel perceptiv, prin Berkeley; bineînțeles, la nivel intelectual) fără ca acest fapt să conducă la dezechilibrul lumii și prăbușirea ei în haos.

Opoziția reală a forțelor, deci antiteticul, este reflectată filosofic, la nivelul dialectic (ceea ce arată din nou necesitatea unei abordări filosofice a relației obiect-gând¹⁰). Forțele se opun; aceasta la nivel fenomenal. Dar „ce este-le” obiectului (gândul forței, conceptul ca atare, cum îl va numi Hegel), deci esența lui se află în legătură directă cu problema categoriilor. Acțiunea și pasiunea sunt categorii ale gândirii (la Aristotel ele se spun despre ceva, despre o substanță individuală¹¹). Relația dialectică oglindește situația antitetică de la nivel fenomenal. Conceptul forței vii și al forței moarte se află în relație dialectică la nivelul subtil al realului, cel al esențelor. Conceptul forței vii, considerat prin intermediul categoriei pure a acțiunii, se fixează numai în măsura în care forța vie ca atare este limitată de o forță moartă. Și reciproc, ceea ce vedește relația dialectică a celor două concepte și faptul că ea arată o relația antitetică a fenomenelor ca atare. La nivel real relația dialectică se traduce prin existența echilibrului forțelor. Dacă în gândire conceptele abstracte de acțiune și pasiune formează un cuplu dialectic iar unitatea lor dialectico-speculativă conduce la fixarea conceptului unui obiect, din punctul de vedere al realității poziția forțelor de atracție și respingere dă limita corpului. Dominația unei forțe la nivel real poate conduce la dezagregarea obiectului (forța repulsivă) sau la implozia lui (forța de atracție). Dezechilibrul ce se stabilește astfel la nivel real, antitetic, este perfect oglindit din perspectivă dialectică: atunci când una din laturile conceptului domină, conceptul unui anume obiect este unilateral și se dizolvă (de exemplu, ceea ce se petrece atunci când obiectele sunt gândite ca forme vide, fără un conținut propriu, în logica simbolică și sunt puse numai în relații intelective, exterioare, care nu angajează esența obiectului gândit). În concept trebuie să existe un echilibru al cuplului dialectic al categoriilor, la fel cum în obiect trebuie să existe echilibru al forțelor; în primul caz este garantată posibilitatea conceptului, în al

¹⁰ Problema apare încă de la Aristotel. Pentru lămuriri vezi Alexandru Surdu, *Actualitatea relației gândire-imbaj*, Editura Academiei, București, 1989, p. 13 și urm.

¹¹ Spre deosebire de substanță care nu se spune despre nimic, toate celelalte categorii aristotelice se spun despre substanță. Aristotel, *Categorii*, Trad. Constantin Noica, Editura Moldova, Iași, f. a., p. 5 și urm. Vezi și Alexandru Surdu, *Actualitatea relației gândire-imbaj*, p. 17 și urm.

doilea caz persistența obiectului¹². Din acest motiv se poate afirma că a concepe formal o logică dialectico-speculativă nu înseamnă a o gândi separată de orice conținut pe care aceasta îl poate primi de oriunde din afara gândirii, ci, așa cum precizează Hegel, de a face din forma gândirii ca atare obiectul sau conținutul logicii¹³. Prin urmare, tratarea formală de la nivelul intelectului diferă de ceea ce se înțelege prin tratare formală la nivelul gândirii speculative.

Potrivit lui Kant, lipsa opoziției ar conduce la sfârșitul lumii, la neutralizarea ei¹⁴. La nivel antitetic, lipsa opoziției duce, astfel, la oprirea universului. Dialectic, lipsa contradicției ar face imposibil conceptul speculativ care, potrivit lui Hegel, este unitate vie care depășește contradicțiile, nu le anulează sau dizolvă. Imposibilitatea conceptului ar reflecta inexistența lumii. S-ar ajunge astfel la o concepție apropiată de cea a lui Spinoza, la o entitate originară nediferențiată, un fel de gaură neagră în care se prăbușesc toate opozițiile și căreia nimic nu i se poate opune¹⁵.

În concluzie, din punct de vedere antitetic, forțele se opun, dar fără să se contradică. Aceasta din cauză că ambele forțe care se opun sunt pozitive. Oricum, această opoziție poate fi precizată fie la nivelul gândirii intelective, fie la cel al gândirii speculative. Intelectiv, opoziția forțelor este redată prin utilizarea vectorilor. Astfel forța este, în modul, întotdeauna pozitivă, dar este orientată, în funcție de semn, fie pozitiv, fie negativ. Speculativ, opoziția forțelor poate fi gândită dialectic prin folosirea categoriilor de acțiune și pasiune, care ar servi la fixarea conceptului de forță.

Dacă antitetică este acceptată de Kant, dialectica pare a avea un statut mult mai precar. Pornind de la ideea că există două tipuri de opoziție, una care presupune contradicție și alta care nu presupune contradicție, Kant precizează că opozițiile reale nu sunt contradicții. Ele se petrec la nivelul fenomenelor. Referitor la ce este dincolo de natură se pot face ipoteze speculative, dar aici intervine distincția kantiană între cele două tipuri de transcendență: relativă și absolută. Dacă asupra anumite zone care transcend relativ cunoașterea actuală se pot extinde speculativ conceptele de care dispunem, transcendența absolută este respinsă categoric la nivel teoretic¹⁶. Acest absolut ar fi necondiționatul care nu poate fi gândit fără contradicție¹⁷. Deși poate să fie, este incognoscibil. Domeniul acesta este interzis rațiunii. Cu alte cuvinte ceea ce este subsistent, nepoziționat spațial și temporal, nu poate fi gândit fără contradicție. Aici Kant respinge principial dialectica speculativă, deși gândirea speculativă se referă exact la procesualități cu început și sfârșit transcendent, necondiționat, sau, mai precis, la idei speculative care nu se obțin prin extinderea cunoașterii intelective dincolo de limitele ei la un moment dat, adică ideea speculativă nu este un fel de idee intelectuală extinsă la maximum. Ideea speculativă se revelează și este rezultatul unei meditații, în timp ce

¹² Alexandru Surdu, *Probleme antitetic-speculative la Kant*, p. 39

¹³ G. W. F. Hegel, *op. cit.*, p. 36.

¹⁴ Kant vorbește despre *Das Ende aller Dinge*, sau sfârșitul tuturor lucrurilor. Vezi Alexandru Surdu, *op. cit.*, p. 41.

¹⁵ Este vorba despre substanța spinozistă. Aceasta este una și tot ceea ce este, este prin ea. Deci, nimic nu i se opune. Vezi Spinoza, *Etica*, Editura Științifică și Enciclopedică, București, 1981, p. 7-8.

¹⁶ Alexandru Surdu, *Dialectica speculativă în Critica rațiunii pure*, în *Studii de istorie a filosofiei universale*, Editura Academiei, București, p. 43-44.

¹⁷ Ideea necondiționatului pare preluată de la Jacobi. Hegel consideră că acesta este un precursor al lui Kant. Vezi G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei II*, Editura Academiei, București, 1964, p. 572 și urm.

ideea intelectuală pornește de la și se bazează pe senzație și percepție și este strâns legată de intuiție. La fel, ideea speculativă se distinge și de ideea rațională în formarea căreia gândirea se manifestă pasiv-contemplativ. Spre deosebire de ideea intelectuală care este impusă de intelect fenomenelor – teză acceptată și de Kant din vreme ce fenomenele ca obiecte ale cunoașterii depind de categoriile intelectului, intelectul fiind cel care dă ordinea lumii, prin judecățile sintetice a priori – ideea speculativă revelează absolutul necondiționat și este în sine contradictorie. De altfel, ideea speculativă este și forma de bază a gândirii speculative.

Ceea ce este surprinzător la Kant este faptul că el mută discuția privitoare la categorii de la nivel speculativ la nivel intelectual¹⁸. Categoriile ar trebui să reprezinte un fel de acte originare ale intelectului prin care acesta prinde sub o anumită ordine diversul intuiției. Totuși, în fiecare grupă de categorii există un concept, apoi un concept contradictoriu și, în fine, sinteza lor care este un nou concept dar, deși sintetic, la fel de original. Este greu de înțeles cum face intelectul această unitate a primelor două categorii altfel decât recurgând la gândirea speculativă. De fapt, categoriile aceste se află în contradicție numai în măsura în care sunt predicate ale unor judecăți posibile. Mai precis, conceptele pure ale intelectului sau categoriile lui Kant seamănă cu funcțiile logicii simbolice. Categoriile kantiene se află în relație de contradicție numai în măsura în care prima reprezintă o funcție $F(x)$ și a doua $\sim F(x)$. Deși Kant vorbește despre judecăți, acestea sunt forme ale rațiunii, nu ale intelectului. Forma intelectului este funcția (alături de relație sau și de operație). La acest nivel este greu de precizat ce fel de funcție este cea de-a treia categorie din fiecare grupă¹⁹.

PROBLEME ANTITETICE DUPĂ KANT: FICHTE ȘI SCHELLING²⁰

Discipolul lui Kant, Fichte, abordează problemele antiteticii pornind de la ipoteză kantiană radicalizată, și anume înlocuirea obiectului în sine cu subiectul în sine. Kant stipulase că subiectul în sine este substrat al tuturor ideilor, dar nu este substanțial. Orice act de gândire angajează, astfel, în subsidiar ideea că există ceva care gândește, și anume eul. Acesta este conceptul de la care pornește Fichte, dar pe care îl absolutizează astfel încât se pierde distincția între obiect în sine și subiect în sine. Distincția se pierde însă subiectiv, prin dizolvarea obiectului în subiect. Eul lui Fichte se pune, se opune și se compune cu sine, structură ce va fi ulterior preluată și de Hegel, sub forma tezei, antitezei și sintezei.

Caracterul speculativ al doctrinei lui Fichte provine, în primul rând, din faptul că este căutat un temei al experienței care transcende experiența. Dacă la Kant obiectul în sine era, într-un fel anume, cauza fenomenului, Fichte plasează ca absolut subiectul în sine, adică eul. Acest eu ajunge ușor să fie identificat cu Dumnezeu, dispunând de

¹⁸ După cum se știe, în *Critica rațiunii pure*, categoriile sunt ale intelectului și sunt deduse din tabla judecăților. Vezi Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, Editura Iri, București, 1994, p. 107 și urm.

¹⁹ Vezi și Alexandru Surdu, *op. cit.*, p.46 și urm.

²⁰ Pentru o tratare amănunțită a contribuțiilor lui Fichte și Schelling în domeniul antiteticii vezi Alexandru Surdu, *Elemente de antitetica speculativă la Fichte, și Antitetica absolută și revelație la Schelling*, în *Studii de istorie a filosofiei universale*, p. 236-267.

caracteristicile divinității de a fi unul și absolutul. Deși mai sunt și alte aspecte, iar cel mai important pare a fi, aici, aspectul gnoseologic. Fichte face referire la intuiția intelectuală, pe care Kant o respinsese. Prin aceasta eul ar trebui să ajungă conștient de sine însuși în procesul punerii, opunerii și compunerii sale cu sine însuși. Actul inițial al eului, acela al punerii sale de sine, pare a fi fundamentul transcendent al experienței pe care îl căuta Fichte. Prima intuiție a eului, cea a punerii sale de sine, este deci transcendentă sau, așa cum o va numi Hegel ulterior, infinită²¹. Dar eul trebuia să fie și sursa obiectului său, adică a obiectului cunoașterii. De aici accentul se mută de la cunoaștere la construcție. Eul ca subiectiv se instituie pe sine ca n non-eu și apoi se cunoaște pe sine, compunându-se cu sine. Această perspectivă duce deseori la amestecarea planurilor ontologic și gnoseologic. Oricum, antitetica lui Fichte este centrată în subiect, chiar dacă el face referire la o identitate originară a subiectului cu obiectul, aceasta din urmă fiind concepută subiectiv.

Dialectica ar fi putut apărea la Fichte sub forma unei metode dialectice, ceea ce de fapt nu se petrece, deoarece metoda sa este antitetica. Ceea ce preferă Fichte este nu afirmarea, ci punerea eului. Aici nu este vorba despre nici o „zicere” care să ducă la contradicție, ci de o instituire. Dialectica ar fi presupus o abordare logică, dar care să utilizeze și o logică dialectico-speculativă adecvată. Însă Fichte se limitează la a accepta principiile logicii tradiționale, adică identitatea și noncontradicția, și la a face un început logic. Mai precis, el pornește de la acceptarea formală a principiului identității cu sine a eului. Ulterior, planul discuției se mută la nivel ontologic și, prin utilizarea acestui principiu eul se instituie, nemaifăcându-se referire în vreun fel la logică sau la necesitatea elaborării unei logici dialectico-speculative. Oricum, necesitatea unei logici de alt tip care să fie mai adecvată pentru tratarea relației dintre gând și obiect se observă. La fel, se întrevăd aspectele dialectice, măcar sub forma acestui început logic absolut care ulterior Hegel îl va prelua sub forma ființei pure.

Schelling a vorbi despre alte probleme antitetice. În principiu cel mai important aspect antitetic al filosofiei lui îl reprezintă identitatea originară a subiectivului cu obiectivul, identitate care mai poate fi numită nemijlocită sau indiferentă²². Această identitate tinde să se despartă în subiectiv și obiectiv, ceea ce prefigurează o altă formă specifică gândirii speculative, și anume diviziunea originară, pe lângă idee care fusese adusă în atenție de Kant ca formă caracteristică acestui tip de gândire. Oricum, la Schelling există un progres față de Fichte, din vreme ce diviziunea originală se poate desfășura nu numai subiectiv, ci și obiectiv. Astfel, pe de o parte se poate vorbi despre primatul subiectului, și aceasta este filosofia, și despre primatul obiectului, aici fiind vorba despre știința naturii. Problema cea mai disputată aici ar fi aceea a producerii subiectivului din obiectiv și invers. De fapt, este vorba despre producere existenței din gândire sau despre producerea gândirii din existență. Schelling a preferat să lase oarecum deschisă această problemă, referindu-se mai mult la conceptul de sinteză relativă, adică acceptând că procesul de producere și reflectarea lui în gândire, și anume

²¹ G. W. F. Hegel, *Deosebirea dintre sistemul filosofic al lui Fichte și sistemul filosofic al lui Schelling*, în *Studii filosofice*, Editura Academiei, București, 1967, p. 164: “Primul principiu este autopunerea absolută a eului, eul ca punere infinită”.

²² Identitatea nemijlocită subiect-obiect îi va fi ulterior reproșată lui Schelling de către Hegel. Vezi G. W. F. Hegel, *Prelegeri de istorie a filosofiei II*, p. 667 și urm.

cunoașterea, rămân deschise, neputând fi vorba principial despre o sinteză absolută. Faptul este explicabil deoarece unitatea lumii ar trebui în principiu dată ca gândire, deci ca ideea absolută. Cu alte cuvinte, Schelling ar fi trebuit să adopte dialectică speculativă absolută, exact așa cum face, ulterior, Hegel. Dar el refuză acest concept, considerând că unitatea opușilor poate fi dată numai relativ. Opoziția între subiectiv și obiectiv este depășită numai parțial, ceea ce face ca procesul să continue la infinit, dar în sensul infinității reale²³ despre care va vorbi tot Hegel. Prin urmare, la Schelling se poate vorbi despre o antitetice absolută, dar mai puțin despre o dialectică. În plus, el se va referi și la conceptul kantian de forță, prin care se realizează opoziția, concept despre care s-a văzut mai sus că are coordonate antitetice, iar nu dialectice. Oricum, Schelling pare a fi fost cel mai aproape de concluzia că o logică dialectico-speculativă este necesară, din moment ce a aplicat o schemă dialectico-speculativă și a făcut referire la formele gândirii speculative utilizând conceptele de identitate absolută, opoziție originară și sinteză relativă. Bineînțeles, până la conceptele logicii speculative, și anume ideea, diviziunea originară și absolut (panoplie) mai erau de făcut nenumărate precizări. Unele dintre acestea se regăsesc în filosofia lui Hegel.

DIALECTICA SPECULATIVĂ ÎN LOGICA LUI HEGEL

Despre concepția hegeliană se poate spune că este dialectico-speculativă în sensul propriu al termenului, deși nici el nu elaborează un concept precis al logicii speculative. Cât privește antitetica, aceasta pare a fi redusă sau, în termeni mai nuanțați, recuperată la nivelul dialecticii. El face referire la majoritatea perspectivelor propuse de antecesorii săi, dar deseori renunță la unele distincții, ceea ce va avea un efect negativ asupra sistemului său în ansamblu²⁴. În principial, este vorba despre refuzul său de a accepta sciziunea kantiană între obiecte în sine și fenomene, dar nu în maniera lui Fichte, ci încercând să arate că obiectele în sine nu sunt incognoscibile, ci sistemul filosofiei universale acceptă această incognoscibilitate numai ca etapă a dezvoltării sale istorice. În al doilea rând Hegel propune, spre deosebire de Schelling, să se pornească de la Ființă spre Existență, ceea ce dă o oarecare întemeiere criticii pe care i-o aduce acesta din urmă când spune că Hegel s-a referit nu la Existență ca atare pe care ar fi reușit s-o deducă, ci la o existență conceptualizată, care nu are prea multe lucruri în comun cu Existența în calitate de categorie filosofică propriu-zisă.

Etapele prin care trece gândul filosofic până la Hegel sunt captate de acesta în sistemul său. Această afirmație este valabilă și în ce privește antitetica și dialectica. Pentru Kant, dialectica era un procedeu care conducea la contradicții și trebuia cel puțin privită cu circumspecție, dacă nu chiar eliminată din domeniul cunoașterii teoretice. Contradicțiile despre care vorbește Kant sunt contradicții dialectice, nu analitice, în cadrul cărora ambele teze care sunt avansate sunt false, deși contradictorii²⁵. Hegel

²³ Infinitatea rea este infinitatea cantitativă, a intelectului, despre care Hegel va trata în *Știința logicii*, Editura Academiei, București, 1966, p. 213.

²⁴ Dificultățile din cadrul sistemului filosofic hegelian se găsesc tratate pe larg în Alexandru Surdu, *Logica subiectivă și carențele sistemului*, în *Filosofia modernă*, p. 173 și urm.

²⁵ Vezi Immanuel Kant, *Critica rațiunii pure*, p. 662 și urm.

consideră că așa și trebuie să fie, tocmai pentru că lumea ca atare este contradictorie²⁶. Se constată o eliminare a distincției kantiene între opoziție și contradicție, sau, mai precis, o încercare de a reduce opoziția reală la contradicția logică. Fapt firesc în sistemul hegelian, din vreme ce totul este Idee. Ideea capătă astfel primul atribut al divinității, și anume de a fi totul. Dar Ideea este și una, de fapt unu și multiplu în același timp. Faptul că este absolută decurge chiar din numele său, pentru că Hegel o numește idee absolută. Este mai puțin clar ce se petrece cu infinitatea și eternitatea. Hegel pare a accepta un fel de caracter infinit al ideii, dar un alt infinit decât cel matematic, pe care îl numește infinit rău²⁷. Ceea ce nu convine din acest punct de vedere este faptul că, deși vorbește despre o idee speculativă, care ar trebui să fie în legătură cu un proces infinit cu început și sfârșit transcendente, Hegel respinge transcendența și precizează exact care sunt începutul și sfârșitul procesului: Ființa și ideea absolută. Infinitul pe care îl acceptă pare a fi, prin urmare, un infinit calitativ, deci nu cantitativ-matematic. Ce este însă acest infinit calitativ este mai puțin clar. Hegel precizează că este vorba despre afirmație sau negarea negației²⁸, de fapt despre depășirea conceptului de limită ca atare. El ar fi o determinație afirmativă a finitului, mai precis natura finitului. Oricum, infinitatea hegeliană este diferită de infinitatea cantitativă, pentru care Hegel folosește termenul precis de „infinitate cantitativă”. Despre eternitate Hegel nu vorbește în legătură cu ideea absolută, cel puțin nu în logica sa.

Chiar structura sistemului hegelian arată preferința acestuia pentru dialectică și încercarea de a reduce antitetică la dialectică. Prima parte a sistemului este *Logica*, unde ne sunt înfățișate determinațiile pure ale ideii absolute. Ulterior Hegel elaborează *Filosofia naturii*, în cadrul căreia se referă la majoritatea problemelor fizicii și altor științe ale naturii din perioada respectivă. Ceea ce contează este faptul că, deși folosește deseori conceptul de opoziție, Hegel îl reduce pe acesta la contradicție, considerând ca natura este o formă a ideii logice, mai precis ideea care iese din sine și se manifestă în natură. Cel mai bun exemplu care arată că Hegel reduce problemele antiteticii la considerarea lor dialectică îl reprezintă aprecierile sale privitoare la forță. Încă din *Fenomenologia spiritului* el prezintă forța ca pe o determinație a conștiinței. În *Filosofia naturii* forța (gravitația, mai precis) este considerată concept și gând²⁹. De fapt, Hegel se referă la ideea forței, nu la forța ca atare, ceea ce ar fi trebuit să-l conducă la o tratare antitetică asemănătoare celei propuse de Kant. El preferă însă să se refere la gândul forței și să reducă forța la acesta, ceea ce arată o reducere, și la acest nivel, a antiteticii la dialectică.

Această situație pe care Hegel o generalizează decurge din pierderea distincției între logic și real care caracterizează filosofia lui Hegel. Mai riguros, nu este neapărat vorba despre pierdere, cât mai degrabă despre o reducere a realității la idealitate, ceea ce conduce la considerarea realității ca realitate ideală, logică. Originile acestei pierderi a distincției sunt însă mult mai adânci.

Astfel, atunci când Kant are în vedere un discurs științific, el pare a se referi la o realitate opozițională despre care se poate vorbi fără contradicție. Fenomenele pot fi

²⁶ G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, p. 36-38.

²⁷ Cum am precizat deja, pentru Hegel conceptul de infinitate are două sensuri: cantitativ și calitativ.

²⁸ G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, p. 120.

²⁹ Idem, *Filosofia naturii*, Editura Academiei, București, 1971, p. 83-84.

opuse, gândirea însă nu trebuie să fie contradictorie. Pentru Hegel realul este redus la ideal și este considerat dialectic. Se pare că nu poate exista opoziție care să nu fie, de fapt, o contradicție, la un anumit nivel, a ideii cu sine însăși. Cum s-a ajuns la astfel de evoluție se poate observa la privire de ansamblu asupra perioadei idealismului german.

În această perioadă avem de-a face cu o deplasare a accentului de la antitetică la dialectică. Kant face separație clară între acestea, acceptând caracterul antitetic al fenomenelor, dar respingând dialectica. Astfel, intelectul nu poate emite și accepta, în același timp și sub același raport, judecăți contradictorii, deși intuiția, de fapt experiența, poate oferi fenomene opuse, de exemplu sub forma forțelor care se opun. Ceea ce ar interesa în mod special aici ar fi modelarea matematică a acestor fenomene, dat fiind faptul că este binecunoscut că Immanuel Kant a avut în vedere fizica lui Newton. Oricum, modelele matematice ale fizicii lui Newton sunt considerate ca ținând de intelect. Separația pe care o face Kant între intuiție și intelect plasează matematica la nivel intuitiv (ceea ce duce cu gândul la perspectivele intuiționiste din fundamentele matematicii³⁰). Astfel, geometria este geometria euclidiană și se referă la intuiția pură de spațiu. Spațiul ca atare, ca intuiție pură, este spațiul euclidian. La fel intuiția de timp ajută la elaborarea teoriei numerelor, a algebrei. Aceste aspecte sunt mai puțin semnificative aici. Ceea ce interesează este faptul că există teorii matematice contraintuitive, adică, în termeni kantieni, care nu concordă cu intuițiile noastre de spațiu și timp considerate kantian. Modelele acestea sunt sisteme de simboluri, ceea ce conduce la diferențierea între limbajul matematicii și matematică. Astfel, dacă entitățile matematice nu sunt reduse la simple simboluri, ele pot intra în raporturi în care nu se mai respectă legile logicii intelectului (cardinalii transfiniți, de exemplu). Ceea ce decurge de aici este că gândirea speculativă se poate extinde și asupra unor domenii considerate ca aparținând intelectului și, mai ales, că atunci când se are în vedere elaborarea unei antitetică trebuie să se țină seama de faptul că, de exemplu, modelarea matematică a unui concept precum forța poate reclama de la sine intervenția gândirii speculative (ceea ce s-a și petrecut, Kant ajungând la ideea necesității unei forțe repulsive prin speculație, nu prin experimente).

După cum am observat, Fichte și Schelling mută lucrurile din ce în ce mai aproape de elaborarea unei logici dialectico-speculative, ba chiar spre absolutizarea ideii și a dialecticii în dauna antitetică. Hegel este însă cel care reunește complet antitetică și dialectica. El respinge ideea de obiect în sine incognoscibil³¹, dar nu în maniera lui Fichte, cum am precizat, ci propunând un sistem al rațiunii pure în care subiectivul și obiectivul coincid, în final.

Sursa acestei lipse a distincției între antitetică și dialectică se poate preciza acum. Hegel renunță, de fapt, la distincția între Subsistență și Ființă (gândire). Aceasta pentru că totul este idee, sau, mai precis, Ideea. Ideea, în primă instanță pură (Ființa pură în accepție hegeliană) este inițial în sine incognoscibilă, pentru că este nedetermi-

³⁰ O tratare amănunțită a perspectivei intuiționiste în fundamentele matematicii se găsește în Alexandru Surdu, *Neointuiționismul*, Editura Academiei, București, 1977.

³¹ De fapt, Hegel acceptă ideea de obiect în sine, dar arată că acest domeniu este al rațiunii, nu al intelectului. Ar fi trebuit, poate, să se refere la gândirea speculativă, nu la rațiune. Vezi G. W. F. Hegel, *Știința logicii*, p. 29 și *passim*.

nată, fiind simplă gândire care nu gândește nimic³². Ființa este nemijlocitul nedeterminat. Când gândirea se gândește pe sine, descoperă că nu gândește nimic determinat. Astfel se ajunge la ideea de nimic. Unitatea ființei cu nimicul este devenirea, primul concept real în care gândirea gândește ceva. Perspectiva dialectică intervine chiar de la început (trebuie să se țină seama și de faptul că ontologia hegeliană este o logică, de fapt logica obiectivă avea rolul de a înlocui ontologia tradițională) pentru că ideea nu se pune în forma ființei, ci se spune în forma ființei, apoi în forma nimicului și ulterior în forma devenirii. Aici pare a fi sursa pierderii distincției între real și ideal. De fapt, aici se găsește și ipoteza speculativă pe care Hegel o plasează la începutul sistemului său, ipoteză care conduce direct la reducerii antiteticii la dialectică și a opoziției la contradicție.

Această ipoteză este determinarea Subsistenței ca Ființă. Hegel pretinde că sistemul său nu se bazează pe nici o ipoteză acceptată necritic, dar ipoteza pare să se găsească chiar aici și să ducă la dificultăți majore, cum ar fi cea mai sus menționată. Astfel, dacă începutul sistemului trebuia să fie un început absolut, trebuia să se pornească cu absolutul, care este infinit, etern, unul și totul. Dar tocmai am numit Subsistența. Subsistența nu trebuia în nici un fel determinată în sine ca Ființă sau gândire. Aceasta și pentru că gândirea speculativă își are ca domeniu propriu procesualitățile cu început și final transcendent. Ori, la Hegel, și începutul și finalul par a fi clar cunoscute: se începe cu Ideea nedeterminată și se ajunge la aceeași Idee, dar de această dată complet determinată. Dincolo de această idee, fie ea nedeterminată sau complet determinată se află Transcendența, pe care Hegel o identifică tot cu Ideea, dar în același timp cu Dumnezeu și cu spiritul absolut. Oricum ar sta lucrurile, este clar că și începutul hegelian este tot unul determinat, dar la un alt nivel, și anume al identității Subsistenței și Transcendenței cu Ființa sau gândirea. Ideea va conduce direct la pierderea unor distincții fundamentale, cum ar fi cea prezentată între antitetică și dialectică.

³² *Ibidem*, p. 63. Și urm.